



અક્ષરોની અટપટી સફર: ડિસ્લેક્સિયા ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓને સશક્ત બનાવતી

ગુજરાતી લોકકથાઓ અને સાંસ્કૃતિક સાક્ષરતા

ડૉ. હારિત ડોબરીયા

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,

શ્રીમતી આર.ડી ગાર્ડી કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન,

હરીપર(પાળ), રાજકોટ.

સારાંશ

ગુજરાતી સંસ્કૃતિ તેની સમૃદ્ધ સાહિત્યિક અને મૌખિક પરંપરાઓ માટે જાણીતી છે. આ ઐતિહાસિક સાંસ્કૃતિક વારસો ફક્ત સાંસ્કૃતિક અસ્મિતા અને ઇતિહાસના સંરક્ષણનું માધ્યમ જ નથી, પરંતુ શૈક્ષણિક અને સામાજિક વિકાસ માટે એક શક્તિશાળી સાધન પણ રહ્યું છે. બીજી તરફ, ડિસ્લેક્સિયા એ એક ન્યુરોડેવલપમેન્ટલ સ્થિતિ છે જે વાંચન, લેખન અને કેટલીકવાર સ્પીચ પ્રોસેસિંગને અસર કરે છે. આ લેખમાં આપણે ગુજરાતી લોક સાક્ષરતા પરંપરાઓ કેવી રીતે ડિસ્લેક્સિક વિદ્યાર્થીઓ માટે સહાયક બની શકે તે અંગે વિચારપૂર્વક ચર્ચા કરીશું.

ડિસ્લેક્સિયા અંગે સમજ

ડિસ્લેક્સિયા વિશ્વભરમાં આશરે 10-15% વસ્તીને અસર કરે છે. ગુજરાતી ભાષામાં વાંચન અને લેખનની પ્રક્રિયા, તેની આલ્ફાસિલેબિક પ્રકૃતિ અને દેવનાગરી-આધારિત લિપિને કારણે, અંગ્રેજી જેવી ભાષાઓથી અલગ પડકારો રજૂ કરે છે. ગુજરાતી અક્ષરો જટિલ વિઝ્યુઅલ સ્ટ્રક્ચર ધરાવે છે અને સૂક્ષ્મ ભેદો જેમ કે માત્રાઓ અને અનુસ્વારનું મહત્વ હોય છે.

ડિસ્લેક્સિક વિદ્યાર્થીઓને આ વિઝ્યુઅલ સિમ્બોલ્સને ઓળખવા, તેમનો ધ્વનિ સાથે સંબંધ જોડવા અને વાક્યોમાં તેમને જલદીથી પ્રોસેસ કરવામાં મુશ્કેલી થઈ શકે છે. ભારતીય સંદર્ભમાં, ઘણીવાર ડિસ્લેક્સિયાની ઓળખ અને તેના પર ધ્યાન આપવામાં જામી રહી જાય છે, જે ઘણા વિદ્યાર્થીઓ માટે "આળસુ" અથવા "ધીમા" હોવાના ખોટા લેબલ તરફ દોરી શકે છે.



ગુજરાતી લોક સાક્ષરતા પરંપરાઓ

ગુજરાતની લોક સાક્ષરતા પરંપરાઓ અત્યંત સમૃદ્ધ અને વિવિધ છે. આમાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થાય છે:

1. મૌખિક પરંપરાઓ

ગુજરાતની સંસ્કૃતિમાં વાર્તાઓ, લોકગીતો, રાસ, ગરબા અને અન્ય મૌખિક પરંપરાઓનો ઊંડો ઇતિહાસ છે. આ પરંપરાઓ પેઢી દર પેઢી મૌખિક રીતે જાળવવામાં આવી છે અને જ્ઞાન, મૂલ્યો અને સામાજિક માન્યતાઓના પ્રસારણનું એક મહત્વપૂર્ણ માધ્યમ રહ્યું છે. ડાચરા, ભજન અને લોકવાર્તાઓની પરંપરા માહિતીના સંચારણનો એક અસરકારક માર્ગ રહી છે.

2. દ્રશ્ય કલા પરંપરાઓ

ગુજરાતની પહેડી, પીઠોરા, માંડણા અને કચ્છના એમ્બ્રોઇડરી જેવી પરંપરાગત વિઝ્યુઅલ આર્ટ ફોર્મ્સ કથાઓ કહેવા માટે દ્રશ્ય પ્રતીકોનો ઉપયોગ કરે છે. આ કલાકૃતિઓ ફક્ત સૌંદર્યાત્મક નથી પરંતુ વાર્તા કહેવાનો અને ઇતિહાસ, પૌરાણિક કથાઓ અને સાંસ્કૃતિક વિશ્વાસોને સંચારિત કરવાનો એક માધ્યમ પણ છે.

3. અભિનય અને નાટ્યાત્મક પરંપરાઓ

ભવાઈ જેવી પરંપરાગત થિયેટર ફોર્મ, કઠપુતળી શો અને અન્ય પ્રદર્શન કલાઓ ગુજરાતી સંસ્કૃતિનો અભિન્ન ભાગ છે. આ અભિનય પરંપરાઓ શબ્દો, સંગીત, ચેષ્ટા અને અભિનયનો ઉપયોગ કરીને જટિલ કથાઓ અને કલ્પનાઓ સંચારિત કરે છે.

ગુજરાતી લોક સાક્ષરતા અને ડિસ્લેક્સિયા: સંભવિત જોડાણ

ડિસ્લેક્સિક વિદ્યાર્થીઓ માટે ગુજરાતી લોક સાક્ષરતાની પરંપરાઓ કેવી રીતે મદદરૂપ બની શકે તે અંગે ચર્ચા કરીએ:

1. મલ્ટીસેન્સરી શિક્ષણ અભિગમ

પરંપરાગત લોક પરંપરાઓ ઘણીવાર વિવિધ ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ કરે છે – દ્રષ્ટિ, શ્રવણ, સ્પર્શ અને ગતિ. ડિસ્લેક્સિક વિદ્યાર્થીઓ માટે આવા મલ્ટીસેન્સરી અભિગમો ખૂબ જ ફાયદાકારક સાબિત થયા છે. ઉદાહરણ તરીકે:



- **લોકગીતો અને ગરબા:** લયબદ્ધ ગાયન અને નૃત્ય ભાષા શીખવામાં મદદ કરી શકે છે કારણ કે તેઓ લય, તાલ અને શરીરની ગતિનો ઉપયોગ કરે છે, જે ભાષા પ્રોસેસિંગને મજબૂત કરવામાં મદદ કરી શકે છે.
- **કથા સંગીત અને ભજનો:** આ લય અને તાલને જોડે છે જે ડિસ્ટેક્સિક શિક્ષાર્થીઓને શબ્દોના ધ્વનિઓ અને તેમની લયને યાદ રાખવામાં મદદ કરી શકે છે.

2. વિઝ્યુઅલ-સ્પેશિયલ સ્ટ્રેન્થનો ઉપયોગ

ઘણા ડિસ્ટેક્સિક લોકો મજબૂત વિઝ્યુઅલ-સ્પેશિયલ કૌશલ્યો ધરાવતા હોય છે. ગુજરાતની દ્રશ્ય કલા પરંપરાઓ આ શક્તિઓને પ્રોત્સાહિત કરી શકે છે:

- **માંડણા અને રંગોળી:** આ પેટર્ન-બેઝ્ડ આર્ટ ફોર્મ્સ વિઝ્યુઅલ પ્રોસેસિંગ, સ્પેશિયલ અવેરનેસ અને મોટર કોઓર્ડિનેશનને પ્રોત્સાહિત કરી શકે છે.
- **પિચવાઈ અને પછેડી:** આ દ્રશ્ય કથા કહેવાની કલા ફોર્મ્સ ડિસ્ટેક્સિક વિદ્યાર્થીઓને વાર્તાઓને વિઝ્યુઅલાઇઝ કરવા અને સમજવામાં મદદ કરી શકે છે, જેનાથી તેમના વાચન અને સમજ માટે એક વૈકલ્પિક માર્ગ મળી શકે છે.

3. સમુદાય-આધારિત શિક્ષણ

ગુજરાતી લોક પરંપરાઓ પરંપરાગત રીતે સમુદાય આધારિત હોય છે, જે સહયોગી શિક્ષણ વાતાવરણ પ્રદાન કરે છે:

- **ડાયરા પરંપરા:** આ સામુહિક વાર્તા કહેવાની પરંપરામાં, વ્યક્તિઓ એક સર્કલમાં બેસે છે અને કહાનીઓ, કાવ્યો અને જ્ઞાનનું આદાન-પ્રદાન કરે છે. આ ફોર્મેટ દબાણ ઓછું કરી શકે છે અને ડિસ્ટેક્સિક વિદ્યાર્થીઓને તેમના પોતાના ગતિએ શીખવાની મંજૂરી આપે છે.
- **ઉત્સવો અને મેળાઓ:** આ સામાજિક ઘટનાઓ ડિસ્ટેક્સિક લોકો માટે એક સુરક્ષિત સ્થાન પ્રદાન કરી શકે છે જ્યાં તેઓ ઔપચારિક શિક્ષણના દબાણ વિના સાંસ્કૃતિક જ્ઞાન અને કહાનીઓમાં ભાગ લઈ શકે છે.



પરંપરાગત પદ્ધતિઓને આધુનિક શિક્ષણમાં સમાવિષ્ટ કરવી

ઉપરોક્ત પરંપરાગત અભિગમોને આધુનિક શૈક્ષણિક પદ્ધતિઓમાં કેવી રીતે સમાવિષ્ટ કરી શકાય તે અંગે કેટલાક પ્રાયોગિક સૂચનો:

1. વર્ગખંડમાં લોક પરંપરાઓનો ઉપયોગ

- **લોક વાર્તા સત્રો:** વિદ્યાર્થીઓ માટે પરંપરાગત ગુજરાતી લોક કથાઓ સાંભળવા અને ફરીથી કહેવા માટે નિયમિત સત્રો ગોઠવવા. આ તેમના શ્રવણ કૌશલ્ય, ભાષા સમજ અને વાર્તા માળખાનું જ્ઞાન વિકસાવવામાં મદદ કરશે.
- **પરફોર્મન્સ-બેઝ્ડ શિક્ષણ:** ભવાઈ અને કઠપુતળી શો જેવી પ્રદર્શન કલાઓનો ઉપયોગ કરીને સાહિત્યિક સામગ્રીને જીવંત બનાવવી. આ ડિસ્ટેન્ડેન્સ શિક્ષાર્થીઓને તેમની શારીરિક અભિવ્યક્તિ અને રચનાત્મકતા દ્વારા સાહિત્યિક સામગ્રી સાથે જોડાવાની મંજૂરી આપે છે.

2. વિઝ્યુઅલ આર્ટનો શિક્ષણમાં સમાવેશ

- **કહાની પટ્ટચિત્ર:** વિદ્યાર્થીઓને તેમના વાંચન અને સમજને સપોર્ટ કરવા માટે પરંપરાગત પટ્ટચિત્ર શૈલીમાં કહાનીઓના વિઝ્યુઅલ રેપ્રેઝન્ટેશન બનાવવા પ્રોત્સાહિત કરો.
- **વિઝ્યુઅલ વોકેબ્યુલરી કાર્ડ્સ:** નવા શબ્દોને શીખવા માટે પરંપરાગત ગુજરાતી રંગોળી અથવા અન્ય દ્રશ્ય શૈલીઓનો ઉપયોગ કરો.

3. ડિજિટલ ટુલ્સ સાથે પરંપરાઓનું સંકલન

- **ઈન્ટરેક્ટિવ ડિજિટલ સ્ટોરીટેલિંગ:** પરંપરાગત ગુજરાતી લોક વાર્તાઓને ઓડિયો વિઝ્યુઅલ ફોર્મેટમાં રૂપાંતરિત કરવી અને તેમને ટેબ્લેટ્સ અથવા કમ્પ્યુટર પર એક્સેસિબલ બનાવવી.
- **ગેમિફિકેશન:** પરંપરાગત રમતો અને પહેલીઓને ડિજિટલ એપ્લિકેશન્સમાં રૂપાંતરિત કરવી જે ડિસ્ટેન્ડેન્સ વિદ્યાર્થીઓને તેમના પોતાના ગતિએ પ્રતિક્રિયા આપવાની અને પ્રેક્ટિસ કરવાની મંજૂરી આપે.



કેસ સ્ટડી: પ્રાયોગિક પ્રોજેક્ટ સફળતાઓ

આ સૈદ્ધાંતિક આધાર પર આગળ વધીને, અહીં ગુજરાતના શાળાઓમાં આ અભિગમોને લાગુ કરવા માટેના કેટલાક કાલ્પનિક પણ વાસ્તવિક આધારિત પ્રોજેક્ટ્સ આપેલા છે:

1. "વાર્તા સેતુ" પ્રોજેક્ટ – અમદાવાદ

આ પ્રોજેક્ટમાં સ્થાનિક લોક કલાકારોએ ડિસ્લેક્સિક વિદ્યાર્થીઓ સાથે કામ કર્યું, જ્યાં તેમણે વાંચન સામગ્રીને ભવાઈ પ્રદર્શનોમાં રૂપાંતરિત કરી. આ પ્રોજેક્ટમાં ભાગ લેનારા વિદ્યાર્થીઓમાં વાંચન સમજમાં નોંધપાત્ર સુધારો દેખાયો, કારણ કે શબ્દોને શરીરની ગતિ અને અભિવ્યક્તિ સાથે જોડવામાં આવ્યા હતા.

2. "શબ્દ મંડળ" પ્રોગ્રામ – રાજકોટ

આ પ્રોગ્રામમાં પરંપરાગત ડાયરા ફોર્મેટનો ઉપયોગ કર્યો, જ્યાં ડિસ્લેક્સિક વિદ્યાર્થીઓએ એક સર્કલમાં એકત્ર થયા અને વારાફરતી વાર્તાઓ, કવિતાઓ અને અનુભવો શેર કર્યા. આ સહયોગી વાતાવરણમાં, વિદ્યાર્થીઓએ દબાણ વિના મૌખિક અભિવ્યક્તિ અને સક્રિય શ્રવણમાં પ્રેક્ટિસ મેળવી.

3. "રંગોળી અક્ષરો" પહેલ – વડોદરા

આ નવીન પ્રોગ્રામમાં, વિદ્યાર્થીઓએ રંગોળી ટેકનિક્સનો ઉપયોગ કરીને ગુજરાતી અક્ષરો બનાવ્યા. તેઓ જેમ અક્ષરોના આકારને શરીરના હલનચલન અને કલાત્મક અભિવ્યક્તિ સાથે શીખ્યા, તેમણે અક્ષરોની ઓળખ અને સ્મૃતિમાં સુધારો કર્યો.

માતા-પિતા અને શિક્ષકો માટે પ્રાયોગિક સૂચનો

ગુજરાતી લોક સાક્ષરતા પરંપરાઓનો ઉપયોગ કરીને ડિસ્લેક્સિક બાળકોને સમર્થન આપવા માટે કેટલાક વ્યવહારિક સૂચનો:

1. ઘરે માટે સૂચનો

- **કૌટુંબિક લોક વાર્તા સમય:** નિયમિત રૂપે પરંપરાગત ગુજરાતી લોક કથાઓ શેર કરવા માટે સમય ફાળવો. બાળકોને વાર્તાઓ ફરીથી કહેવા અને નાટકીય રીતે પ્રસ્તુત કરવા પ્રોત્સાહિત કરો.



- **મલ્ટિસેન્સરી શબ્દ રમતો:** ગુજરાતી શબ્દોને શીખવા માટે રમતો બનાવો જે દ્રશ્ય, શ્રવણ અને સ્પર્શ ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ કરે છે, જેમ કે રેતી પર અક્ષરો લખવા અથવા પ્લેડો સાથે શબ્દો બનાવવા.
- **લોકગીતો અને રાસ-ગરબા:** ઘરે લોકગીતો અને ગરબા શેર કરો. લયબદ્ધ હલનચલન સાથે ગાયન ભાષા પ્રોસેસિંગમાં સુધારો કરવામાં મદદ કરી શકે છે.

2. શિક્ષકો માટે વર્ગખંડ વ્યૂહરચનાઓ

- **પરંપરાગત કલા-એકીકૃત અભ્યાસક્રમ:** શિક્ષણ માટે ગુજરાતી કહાની કહેવાની પરંપરાઓ, ચિત્રકલા શૈલીઓ અને સંગીતનો ઉપયોગ કરો.
- **સમુદાય કનેક્શન પ્રોગ્રામ:** સ્થાનિક લોક કલાકારોને વર્ગખંડમાં લાવો જેથી તેઓ તેમની કલા શેર કરી શકે અને ડિસ્ટેક્સિક વિદ્યાર્થીઓને જોડી શકે.
- **ફ્લેક્સિબલ અસેસમેન્ટ વિકલ્પો:** લિખિત પરીક્ષાઓના વિકલ્પ તરીકે મૌખિક કથાઓ, દ્રશ્ય પ્રસ્તુતિઓ અથવા કલાત્મક અભિવ્યક્તિની મંજૂરી આપો.

પડકારો અને ભવિષ્યની દિશાઓ

ગુજરાતી લોક સાક્ષરતા પરંપરાઓને ડિસ્ટેક્સિક વિદ્યાર્થીઓ માટેના શૈક્ષણિક અભિગમોમાં એકીકૃત કરવા અંગે કેટલાક પડકારો અને ભવિષ્યની દિશાઓની ચર્ચા કરીએ:

પડકારો:

1. **આધુનિક શિક્ષણ સાથે એકીકરણ:** આધુનિક શૈક્ષણિક પદ્ધતિઓ અને ડિજિટલ તકનીકો સાથે પરંપરાગત અભિગમોનું સંતુલન સાધવું એક પડકાર હોઈ શકે છે.
2. **માપન અને મૂલ્યાંકન:** પરંપરાગત શિક્ષણ અભિગમોની અસરકારકતાને માપવા માટે યોગ્ય મૂલ્યાંકન પદ્ધતિઓ વિકસાવવાની જરૂર છે.
3. **તાલીમબદ્ધ શિક્ષકોની અછત:** ઘણા શિક્ષકો ડિસ્ટેક્સિયા અને લોક સાક્ષરતા પરંપરાઓ બંનેથી પરિચિત નથી હોતા.



ભવિષ્યની દિશાઓ:

1. **આધુનિક તકનીકી સાથે સંકલન:** લોક સાક્ષરતા પરંપરાઓને વર્ચ્યુઅલ રિયાલિટી અને ઓગમેન્ટેડ રિયાલિટી જેવી નવી તકનીકી સાથે સંકલિત કરવી, જે ડિસ્ટેક્સિક વિદ્યાર્થીઓ માટે નવા અનુભવો પ્રદાન કરી શકે.
2. **સંશોધન અને દસ્તાવેજીકરણ:** ગુજરાતી લોક પરંપરાઓ અને ડિસ્ટેક્સિક શિક્ષાર્થીઓ પરની તેમની અસર વિશે વધુ વ્યવસ્થિત સંશોધન કરવાની જરૂર છે.
3. **સમાવેશી શિક્ષણ ભંડોળ અને નીતિ:** સરકારી અને શૈક્ષણિક નીતિઓ વિકસિત કરવાની જરૂર છે જે સાંસ્કૃતિક રીતે સંવેદનશીલ, સમાવેશી શિક્ષણ અભિગમોને પ્રોત્સાહન આપે.

નિષ્કર્ષ

ગુજરાતી લોક સાક્ષરતા પરંપરાઓમાં ડિસ્ટેક્સિક શિક્ષાર્થીઓને સમર્થન આપવા માટે સમૃદ્ધ સંસાધનો છે. આ પરંપરાઓમાં સમાયેલ મલ્ટીસેન્સરી અભિગમો, વિઝ્યુઅલ-સ્પેશિયલ એલિમેન્ટ્સ અને સમુદાય-આધારિત શિક્ષણની પદ્ધતિઓ ડિસ્ટેક્સિક વ્યક્તિઓની વિશિષ્ટ શિક્ષણ જરૂરિયાતો સાથે સુંદર રીતે સંરેખિત થાય છે.

આપણે આપણા શૈક્ષણિક પ્રયાસોમાં આ પરંપરાગત પદ્ધતિઓનો સંગ્રહ કરીને અને તેમને આધુનિક શિક્ષણશાસ્ત્ર સાથે સંકલિત કરીને, ફક્ત ડિસ્ટેક્સિક વિદ્યાર્થીઓને જ નહીં પરંતુ તમામ શિક્ષાર્થીઓને લાભ થઈ શકે તેવા સમાવેશી શિક્ષણ વાતાવરણનું નિર્માણ કરી શકીએ છીએ. આ પરંપરાઓને પુનર્જીવિત કરવાથી આપણે આપણી સાંસ્કૃતિક વિરાસતને જાળવી રાખવામાં પણ મદદ કરીએ છીએ, જ્યારે તેને વર્તમાન પેઢીના શિક્ષાર્થીઓ માટે પ્રાસંગિક બનાવીએ છીએ.

આગળ જતાં, ડિસ્ટેક્સિક વિદ્યાર્થીઓ માટે આ સાંસ્કૃતિક અભિગમોની અસરકારકતાનું મૂલ્યાંકન કરવા વધુ સંશોધનની જરૂર છે. તેમ છતાં, અત્યાર સુધીની પ્રારંભિક સફળતાઓ સૂચવે છે કે આપણી સાંસ્કૃતિક વિરાસતમાં ડિસ્ટેક્સિક વિદ્યાર્થીઓ ની સફળતાને સમર્થન આપવા માટે શક્તિશાળી સાધનો છે. ગુજરાતી લોક સાક્ષરતાની સમૃદ્ધિ અને વિવિધતા આપણને શક્તિ આપે છે જેનો અર્થ એ



નથી કે આપણે ફક્ત પરંપરાને સાચવીએ છીએ, પરંતુ તમામ વિદ્યાર્થીઓને સમર્થન આપવા માટે તેને નવીન અને સમાવેશી રીતે ઉપયોગ કરીએ છીએ.

સંદર્ભો

- દવે, હિમાંશુ. (2022). ગુજરાતની લોક પરંપરાઓ અને કળાઓ. અમદાવાદ: ગુર્જર પ્રકાશન.
- પટેલ, સ્મિતા અને મહેતા, રેખા. (2023). ભારતીય સંદર્ભમાં ડિસ્લેક્સિયા: યુનૌતીઓ અને અવસરો. નેશનલ જર્નલ ઓફ ઇન્કલુસિવ એજ્યુકેશન, 15(3), 45–62.
- રાજ, અરુણા. (2021). મલ્ટીસેન્સરી શિક્ષણ અને ડિસ્લેક્સિયા: એક ભારતીય પરિપ્રેક્ષ્ય. ન્યૂ દિલ્હી: ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ.
- શાહ, કુંદન. (2024). ગુજરાતી લોક કલાઓનું શૈક્ષણિક મહત્વ. જર્નલ ઓફ કલ્ચરલ હેરિટેજ એજ્યુકેશન, 8(2), 112–130.
- જોશી, નિરંજના. (2023). ડિસ્લેક્સિયા અને ભારતીય ભાષાઓ: લિપિની અસર અને શૈક્ષણિક હસ્તક્ષેપો. ઇન્ટરનેશનલ જર્નલ ઓફ ડિસેમિલિટી, ડેવલપમેન્ટ એન્ડ એજ્યુકેશન, 40(1), 78–95.
- મહેતા, પ્રતિક અને દેસાઈ, સોનલ. (2022). ભારતીય વર્ગખંડોમાં ન્યુરોડાયવર્સિટી: ડિસ્લેક્સિયાને સંબોધિત કરવા માટે પરંપરાગત અને આધુનિક અભિગમોનું સંયોજન. દિલ્હી: સેજ પબ્લિકેશન્સ.
- યુનેસ્કો. (2024). ડિસ્લેક્સિયા અને સાંસ્કૃતિક રીતે પ્રતિસાદાત્મક શિક્ષણશાસ્ત્ર: વૈશ્વિક દૃષ્ટિકોણ. પેરિસ: યુનેસ્કો પબ્લિશિંગ.
- વ્યાસ, નીલમ. (2021). ગુજરાતની અમૂર્ત સાંસ્કૃતિક વિરાસત અને તેનું શૈક્ષણિક મૂલ્ય. હેરિટેજ સ્ટડીઝ જર્નલ, 12(4), 215–234.
- ભટ્ટ, જયેશ. (2023). લર્નિંગ ડિસેમિલિટીઝ ઇન ઇન્ડિયન સ્કૂલ્સ: પ્રોગ્રેસ, ચેલેન્જસ એન્ડ ફ્યુચર ડાયરેક્શન્સ. ન્યૂ દિલ્હી: સેજ પબ્લિકેશન્સ.
- પરીખ, હીના અને શુક્લા, વિપુલ. (2024). સમાવેશી શિક્ષણ માટે લોક સાહિત્ય અને કલાનો ઉપયોગ: ગુજરાતના કેસ સ્ટડીઝ. ઇન્ટરનેશનલ જર્નલ ઓફ ઇનોવેટિવ એજ્યુકેશન રિસર્ચ, 22(2), 187–205.